

E lapokon csak szellemi képe néhány jellemző vonását akarnám vázolni, amint azok könyveiben, cikkeiben nyilatkoznak.

Irodalmi munkásságából csupán azt emelem ki, mellyel az iskolai vallástanítás nagy érdekét szolgálta s az unitárius hitelveknek a történelmi sallangoktól való megtisztításához hozzájárult s Krizával és Siménnel együtt eszközölte azt, hogy hitelveink mai tisztaságukban az európai szellemiség alkotó tényezői. Unitárius kátéja már több, mint félszázada szolgál kézikönyvül a középfokú és konfirmációi vallástanításhoz. Eddig 12 kiadásban jelent meg. Első kiadása még magán hordja a dézsi komplanáció és a Mária Terézia cenzurájától való félelem nyomait. Csak lassan vetkőzi le az engedélyezett és szimbólikus könyvekül használt konfessziók kötöttségeit. De kiadásról kiadásra veszít valamit a reánk erőszakolt dogmák merevségéből s utolsó kiadása, amelyet Vári rendezett sajtó alá, már olyan szellemet és tartalmat foglal magában, amely a legszabadelvűbb vallásos gondolkodót is kielégítheti. E könyv szerepe és jelentősége már abból a körülményből is világos, hogy ma sincs irodalmunkban olyan könyv, mely pótolhatná. Óvatossága a hitcikkelyek fogalmazásában annál feltűnőbb, mert a 70—80-as években a Prot. Egylet kérdésében folyt irodalmi harcokban a szabadelvűségnek elszánt és bátor harcosa volt.

Másik nagyjelentőségű munkája: Hittana. Unitárius középiskolák számára, 1901. A középfokú iskolák felső osztályai használták s használják ma is kézikönyvül. A szó igazi értelmében hézagpótló munka. Nincs e tekintetben a magyar unitárius irodalomban egyetlen könyv sem, amelyet e célra használni lehetne. Kant szellemében írott munka, amely részletesen fejtegeti az Isten létele mellett felsorakoztatható különböző érveket. Elvi álláspontja ma már meghaladott. Sajátságosan vegyül benne a racionálizmus és a Schleiermacher érzelmi alapon álló istenhite annyira, hogy ellenmondástól nem mondható mentesnek. De kátéja s hittana között utóbbi javára különbség észlelhető épen az érzelmi élet hangsúlyozása által. Ezért a modernebb felfogást hittana tükrözi. Ferencz József — habár hittanában itt-ott meg-megcsillan az érzelem hittermelő és erősítő jelentősége — végig megmarad a ráció emberének, aki Istent nem a szívével sejtí és sóvárogja, hanem az észfogalmak segítségével keresi.

Harmadik nagyjelentőségű munkája: Unitárius Kistükör, mely 4. kiadásban Vári átdolgozásában 1930-ban jelent meg. Rövid áttekintésben tartalmazza az unitárius egyház történelmét, hitelveit, szertartásait és alkotmányát. Megjelent német

fordításban is. Kátéja mellett főképen ez a munkája volt az, melyből az érdeklődő világ vallásunk lényegét, történelmi küzdelmeinket, szertartásainkat és az egyház szervezetét megismerhette. Itt is azt kell mondanom: hézagpótló munka, mely 1875-től kezdve már félszázadnál hosszabb idő óta szolgál a középfokú iskolák felső osztályai tanításánál kézikönyvül.

Irodalmi munkásságának e nagyon vázlatos rajzából is kitűnik, hogy vallástanításunk anyagát, az azon előmlő szellemet, a hitcikkelyek tartalmát, a módszert a 19. század második felétől napjainkig Ferencz József munkái irányították és határozták meg. Egyházunk történetében még csak Szent-Ábrahámot ismerjük olyannak, kinek hatása a hittan tanítása terén az övéhez fogható. Egyebekben azonban nem azonos és nem egyirányú szerepük. Hiszen Ferencz József állapítja meg a Summa magyar fordításának előszavában, hogy az unitárius vallás ma nem az, ami volt Szent-Ábrahámi korban. És Masznyiknak nincs igaza, mikor megleckézteti Ferencz Józsefet, amiért azt merte mondani, hogy a 19. századvégi unitárius vallás nem azonos a Szent-Ábrahámiéval. Mert ez a felfogás nemcsak a theológiai tanár egyéni nézetét és vallását tartalmazza, hanem az egyházét is, amely átélte már a felvilágosodás tisztító eszmeáramlatát s az 1848. évi 20. törvénycikknek áldásos hatását is kezdi már érezni. Ferencz József ennek a szellemnek volt meggyőződéses, megfontoltan haladó harcosa azokban a könyvekben, melyeket papi és tanári működése kezdetétől — látva e téren a nagy hiányokat — az iskola használatára helyes érzéssel megírt és közre bocsátott.

Ferencz József bátor és megalkuvás nélküli harcosa a protestáns szabadelvűségnek. Egész fiatalkori irodalmi fellépésétől késő öregkorig hű marad ez irányhoz s ebben még felelősséggel teljes püspöki állása sem ingatja meg. Jellemző, hogy első beszédje, mellyel a nyomtatott betű nyilvánossága elé lépett: Világosság és homály.⁴⁹ És legnagyobb emberi erénynek tartja: *megismerni* magunkat; a jellem gyengeségének: *ingadozni* gondolkodásunkban s erkölcsi rosszaságnak: *megmaradni* valami mellett, amit eszünk nem helyesel. A felvilágosodás a lélek egészsége, a vallás a lélek felvilágosításának napja. De ez nem kívülről ránk ható erő, hanem benső öntudatos munkásság, a *gondolkodás* útján jutunk hozzá, ami nélkül a vallásosság csak puszta képzelet. Sehol sincs annyira szükségünk a világosságra, mint épen a vallásnál; egy tárgy sincs, mely annyira igényelné lelkünk szemeinek munkásságát, mint a vallás. A vallásosságnak pedig szükséges feltétele a

⁴⁹ Ker. Magvető, 1861.

világosság, még akkor is, ha kissé csiklandozza is szemünket a szokatlan fény. Mert „világos értelem, tiszta hit és az ezekből kifejtett vallás legerősebb bizonyítéka emberi méltóságunknak”. Ime, már első beszédje feltárja egész lelkiességét. Következő beszédje: Az apostolok soknyelvű beszédjében,⁵⁰ mely a pünkösti „csodának tetsző” eseményt akarja megfoghatóvá és érthetővé tenni, azt a nagyon jellemző kijelentést teszi, hogy „amíg valaminek értelmes magyarázatát adhatom, addig sohasem folyamodom a csodák kényelmes sátra alá, ügyvédül kérni fel magamnak a vak hitet”. A hitcikkelyek, — mondja egy más beszédjében⁵¹ — melyeket az egyház híveinek ilyen vagy amolyan formában tanít, napról-napra vesztik merevségüket, mi által a lélek szabad mozgása meg volt akadályozva s hovatovább mind több pártolót nyer az a meggyőződés, hogy a vallás nem bevégzett dolog, hanem élő valami, aminek fejlődése, haladása van, hogy amily mértékben bennünk és körülöttünk minden tökéletesedik, abban a mértékben kell a vallásnak is folyvást tökéletesedni”. Amiért 300 évvel ezelőtt az embereket száműzték és máglyára hurcolták, vagy mint Dávid Ferencet örökös fogságra ítélték, azt, sőt annál jóval többet most bántatlanul lehet hirdetni.

A vallásos eszmék fejlődését hirdető, az örök haladásban bízó e hangulatban készül az egyház a tordai háromszázados zsinatra, melynek szónoka Ferencz József.⁵² Ez a beszéd az unitárius gondolat apothezisa. Itt nyer először kifejezést az unitárius irodalomban az a remény, melyet az unitárius köztudat a Brassai nevéhez fűz, hogy az unitárius vallás a jövő vallása. A reformáció legdrágább áldott kincse: a hit és lelkiismeret szabadsága, az a boldogság, hogy kiki maga közlekedhetik Istenével, hogy a hit és lelkiismeret ügyében nincs semminemű emberi tekintély. Luther és Kálvin „korlátot vetett a lélek szabad munkássága elé”, mert a szabad vizsgálódás jogát csak addig a határig ismerték el, ameddig eljutottak. „Boldog Isten, mekkora változás!” kiált fel, 300 évvel ezelőtt és ma! Ma a bibliának csak azon szavai bírnak tekintéllyel, melyek a józan ésszel nem ellenkeznek. Ma az idvességet hitcikkelyekhez kötni — elviselhetetlen. Ma hitében háborítani valakit — lehetetlen. Ma nem az a fő, hogy az ember mit hiszen, hanem hogy mit cselekszik. Ma az egyetemes papság eszméje érvényes: mindenki maga viseljen gondot saját lelke körül. A reformáció idejében a vallás ment segítségére a pol-

⁵⁰ U. o. 1863.

⁵¹ A vallás alapelemei. Ker. Magvető, 1867.

⁵² A hit és lelkiismeret szabadsága Kolozvár, 1868.

gári szabadságnak. A mult századok nagy szellemi forradalma, a felvilágosodás után a polgári szabadság segíti elé a vallás ügyét. Az unitárius gondolat a mult század végén nyert szabababb mozgást nálunk is, Angliában és Amerikában is. Templomaink nagy része azóta épült. 1848-ban Magyarország is befogadta, A vallásos irodalom legnagyobb szellemei unitárius nézetűek. Az unitárius gondolat „a világ szabadelvű közvéleményének szent palladiuma” védelme alatt áll.

300 esztendő óta az első igazi, szívből jövő, félelem nélküli felújongása az unitárius gondolatnak! De mégis, ez az öröm sincs öröm nélkül. Még mindig beszélnek „bevett vallásról”, „uralkodó vallásról”. De ez az árnyék csak átsuhan a lelkén, nem hagy mélyebb nyomot, mert mély a meggyőződése, hogy a hit és lelkiismeret végső diadalát csak késleltetni lehet, megakadályozni nem. A neveléstől várja a diadalt. Mert „a művelt ember maga határoz, mint általában élete, úgy hite és meggyőződése felett is. Annak lelkét *nem lehet hitcikkelyekkel, annál kevésbé a régi szent atyák tételeivel megbéklyózni. Ő maga szabadon alkot magának fogalmat isten és világ, jó és rossz, erény és bűn, jelenvaló és jövő élet felől*”. És felteszi a kérdést: mi sors vár a mi vallásunkra, ha a hit és lelkiismeret minden iga és tekintély nyomása alól felszabadul? Feleletét egész terjedelmében szószerint idézem. „Ha mi szívós csökönnyösséggel ragaszkodunk az elődeink által századokkal ezelőtt meggyőződésből ugyan, de olykor megfélemlés, eszély és oportunitási tekintetek befolyása alatt alkotott hitcikkekhez s azokat, mint a tökély netovábbját tekintjük, a tudomány és kutató szellemnek még lehelletétől is óvjuk, a szabad vizsgálódás frissítő légét tőle merőben elzárjuk: akkor kétségkívül az idő előbb-utóbb régiséggyűjteményei közé teszi az unitarizmust is, mint minden olyan vallásrendszert, mely magát tökéletesnek és bevégeztnek tartja; mert *a vallásnak is, mint minden emberi dolognak, fejlődésének kell lenni. Az emberi észre nézve konfessziók léte elvitázhatatlanul szükségessé teszi azoknak javíthatására vezető utat és alkalmat. Mert a ker. vallás igazságai örök igazságok ugyan, de az amiképen az emberek ezeket fe fogták s formákba öltöztették, ma egészen mások, mint voltak ezelőtt 500, 1000, 2000 évvel. Az emberi észnek a maga tökéletesedésére a vallásban is szükségképen fenn kell tartania a jogát. Ezen alapszik általában a protestantizmus... Amely vallás megszűnt fejlődni, megszűnt élni...* Ha az unitarizmus alatt az emberi szellemnek a hit dolgaiban való szabad önvizsgálódási és önelhatározási jogát értjük, ha mindenkiben tiszteljük a lelkiismeret szabadságán alapuló azon meggyőződést, mely elődeinket az egyetlen egy isten ismeretére

és imádására vezérelte és minket is ma arra vezérel: ha nem bonyolítjuk magunkat szántszándékkal *középkori lenyűgöző fogalmak szövedékébe*, hanem a korszellemmel együtt haladunk; végre, ha nem tartjuk hitrendszerünket egy megavult, korhadt épületnek, melynek sorsa összeomlás; hanem egy erős alapokon biztosan nyugvó életerős és fejlődésképes organizmusnak, mely az emberi szellem új igazságait felvenni, magát azokkal folyvást regenerálni s hiveinek lelki üdvét az előrehaladó századokkal előrehaladólag biztosítani képes: *akkor az unitárizmusnak* — s ki merem mondani, hogy leginkább annak — *örökre biztosítva van jövője*; mert bizonyos, hogy legjobb barátságban van a józan ésszel, melyre a művelt emberiség a vallás kérdéseiben is nagy súlyt fektet". A jelen mindent reformáló szelleme nemcsak, hogy nem támadja az unitárizmust, hanem ellenkezőleg a tudományos vizsgálás és kutatás mindenekben igazolja. És e vallást semmi sem gátolja abban, hogy a tudomány vívmányait jövőben is beillessze szabadelvű vallásrendszere keretébe. Ezért nincs félelemre okunk. S mondják bár észvallásnak, vagy minden költészetet nélkülöző száraz hitrendszernek, „*az unitárizmusnak nagy jövője van*". A diadal órája közeledik. „Eszménk a művelt emberiség eszméje, *vallásunk a fejlődő ész és jövő vallása*".

Vajjon igazolta-e a fejlődés ezt a lelkes hitet és optimizmust? Eljött-e már „a diadal órája”? Túlzott volt a nevelés erejében vetett hite és bizalma is. De mélyére nézve a dolognak, nem is jogosult a kérdésnek ilyen alakban való felvetése. Hiszen a fejlődés és haladás fogalma szükségképen zárja ki a végső diadal gondolatát. Minden megismert igazság csak lépcső újabb és magasabbrendű igazságok felé, egészen az isteni tökéletesség végtelen magasságáig. De a kérdésnek ilyen szabadelvű szellemben való felfogása és tárgyalása dicsősége a magyar protestantizmus történelmének.

Kovács Albert pesti ref. theológiai tanár 1870-ben egy egyházi reformegylet megalakítását indítványozta. Indító oka volt a vallás iránti közönyösség. A vallás nem gyakorol a lelkekre többé olyan jótékony befolyást, mint eddig. Ennek pedig az az oka, hogy összeütközésbe jutott a tudomány eredményével.

Ferencz József ebben a kérdésben vitát állt⁵⁸ Szász Domokossal, aki két ok miatt nem helyesli az indítványt: mert nem csináltak konfessziót és mert felekezetiellen egyletet javasoltak. „Lejárt már az az idő, mikor az emberek idvességöket a konfessziókhoz kötötték s így a reformegyletnek egyáltalában nem

⁵⁸ A reformegylet kérdésében. Ker. Magvető, 1871.

lehet feladata új konfessziókat készíteni, amelyek a lelkiismeret és gondolkodás szabadságának határt vessenek. A reformegylet feladata — szerinte — a hitcikkek szabad és tudományos megvitatása, meghagyván kinek-kinek egyéni meggyőződését". A felekezeti ietlenséget meg azért javasolta, mert ebben látja a kölcsönös szeretetnek és türelemnek követelményét s az egyoldalúság és elfogultság ellen a legbiztosabb kezességet. Szász Domokos ama felfogására pedig, mintha a hit kérdései felett csak zsinatokon lehetne gondolkozni, rámutatott arra az egyéni jogra, mely ilyen kérdésekben „nem ismer más hatóságot, mint saját lelkiismerete ítélőszékét".

Szász Domokos válaszára Ferencz József pontonként válaszol. E pontok:

1. A reformegyletnek kell egy tagjait kötelező konfesszió.
2. Akinek egyháza konfessziójától eltérő meggyőződése van, lépjen ki abból.
3. Aki ez eltérő meggyőződését nyilvánítja is, legyen készen arra is, hogy állásától megfosztják.
4. A meggyőződést az idő sem változtatja meg.
5. A különböző felekezetek tagjai vallási kérdésekről ne vitatkozzanak.
6. A hit és meggyőződés nem egyéni, hanem egyház-hatósági jog.

Ez a protestáns orthodoxia élesen körvonalozott álláspontja. Ferencz József álláspontja mind e kérdésekben a legmerevebben ellentétes.

A keresztény vallás „nem tudományos formákba szorított hitrendszer, hanem szellem és élet". A konfessziók nem a hívek lelki szükségeért jöttek létre, hanem azon viszonynál fogva, melyben az egyház az államhoz állott, úgy, hogy a konfessziók engedélylevelek, melyek mellett ez vagy amaz egyház az államban létjogot nyert. Az állam és egyház közti e viszonyt ma már a korszellem nem akarja fenntartani s így a konfessziók fontossága magától megszűnik. „Mihelyt az állam szabadságot ad mindenkinek azt hinni, amit tetszik, csak hogy cselekedetei az állam törvényébe ne ütközzenek, — s ez időt tán már elértük — megszűnik az ok, amiért az egyházak híveik lelkiismeretét konfessziókkal kössék meg.

Szász Domokos csodálkozik azon, hogy Ferencz József még tagja az unitárius egyháznak, holott annak konfessziója egyéni konfessziójától eltérő. Erre Ferencz József válasza az, hogy „az unitarizmus, mint az angolhoni és amerikai unitáriusok példája mutatja, nem alapítja a maga vallását kötelező hitcikkekre" és az erdélyi unitáriusok „sem ültek össze soha jó szántukból konfessziókat írni", hanem írtak velük mások

s amiket akkor kitörültettek, „azokat ma a művelt emberiség a magáéinak kezdi vallani“. Ha Szász Domokos elve helyes, akkor egyetlen egyház sem reformálható. Hiszen ha valaki egyéni meggyőződése eltérő egyházáétól s neki abból ki kell lépni, ki reformáljon, vagy ki indítsa meg a reformot? Ferencz József két évvel ezelőtt azt hirdette, hogy felekezeti iskolában felekezetiellen vallást tanítani nem lehet. Ezt Szász Domokos neki most szemére veti. Mire Ferencz József azt feleli, hogy maga a tökéletesedés fogalma teszi szükségessé a változást, mint egyebekben, úgy vallásos kérdésekben is. S ne azon csodálkozzunk, hogy változunk, hanem inkább azon, hogy oly hosszú ideig kellett várni azt az időt, midőn vallásos meggyőződésért többé nem ítélik el. Szász Domokos szerint utópia a felekezetek között uniót létrehozni akarni. Ferencz József sem akar egy konfessziót, hanem a Krisztus értelmében egy nagy egyházban való egyesítést, ahol egyik a másikra vitatkozás és meggyőzés által hat, miként a ref. egyház látatlanul is reformálja a katolikust s mindkettőre hat az unitárius egyház még szabadabb gondolkodásmódja. Végül Szász Domokosnak arra a nézetére, hogy a belreformok egyedül illetékes eszközlője maga a felekezet, Ferencz József azt mondja: *helyes, de ez nem terjed ki a hit és meggyőződés tárgyaira.* „Országos törvényeket, valamint egyházi közigazgatási és fegyelmi szabályokat képviselő útján lehet hozni, de hitcikkeket jogosan nem: én e téren a képviseltetés elvét el nem ismerem. Hogy mennyi adót fizessek, mikor álljak sorozás alá, hány éves koromban házasodjam meg, ezt az államhatóság nekem megszabhatja; valamint egyházam is követelhet tőlem egyházi adót, meghatározhatja a papválasztás módját, figyelemmel kísérheti erkölcsi életem nyilvánulásait, stb., *de hogy hány istent higgyek, miként imádkozzam, minő meggyőződéssel vegyem az úrvacsorát, ezt nekem semminemű zsinat meg nem rendelheti*“.

Ferencz József ezzel befejezte vitáját a Reform-egylet kérdésében, mely a hazai protestantizmus legkiválóbb képviselőit két táborra osztotta. Élesen váltak el egymástól az orthodoxok és liberálisok. Utóbbiak sorában nem hiányoztak a reformátusok sem. De a többség a javaslatot kiforgatta eredeti mivoltából. A lelkek talaja még nem volt kellően előkészítve a feltétel nélküli liberális koncepció befogadására. Az indítványozó egy egyetemes, szabadelvű, felekezeti korlátokon felülálló egyházi reform-egyletet akart, mely azonban az alakuló közgyűlés tárgyalásai során a különböző hitfelfogású hozzászólások eredményeképpen *Magyarországi protestáns egylet* néven szerveztetett meg. A közgyűlésen résztvett Ferencz József is. Ez egyháztörténelmi jelenséget magas szabadelvű álláspontról és táv-

latból ítéli meg. Háromszáz év óta nem volt eset arra, hogy különböző vallásfelekezeti hívek egyházi és vallásos kérdésekben együtt tanácskoztak volna. De megütközik azon, hogy világiak gyéren voltak képviselve s a különböző vallásfelekezeti aránytalanul. Boldogan közli az irántunk való rokonszenvnek azt a meleg megnyilatkozását, melynek Ballagi hangot adott. Elvileg kifogásolja, hogy a protestáns jelzővel kizárták a többi felekezeti és elvetették „a tanreform eszméjét”, mert „semmi sem ássa alá inkább a vallás tekintélyét, mint oly tanok hivatalos fenntartása, melyeket gyakran épen azok becsülnek legkevésbé, akik leginkább védik”. Az egyházi szabadelvű reform zászlóját összehajtva jobb időkre tesszük — mint tettük volt 1848-tól 1861-ig — s majd kibontjuk megint, „ha félelemnélküliebbekké lesznek az elmék”.

A liberális álláspont nem kapott többséget, a harcosok begöngyölték zászlóikat, de a reményt nem adták fel. Ferencz József egy néhány évvel később, épen a most megalakult protestáns egyesület közgyűlésén⁵⁴ tart nagy hatással előadást, melynek liberális gondolatai megint kihívják Debrecen rosszallását s itt újból hirdeti, hogy a protestantizmus önmagával jőne ellentétbe, ha az egyéni meggyőződés szabadságát híveitől megtagadná. Eljött már az ideje úgy a keresztényi türelemnek, mint az egyén jogai és önálló hitfelfogása tiszteletben tartásának. „Az excommunicatio — bárhonnan jó — annyira élet vesztette, hogy az ész csak nevetséget talál benne. Az orthodoxia és misticizmus kora lejárt. Tágasabb mozgási és fejlődési kört kíván a vallásos eszméknek a kor. Az egész földgömbön virrad”.

77. *Simén Domokos*. (1836—1878.). 1836 jul. 30-án született Udvarhely megyében Tarcsafalván. Iskoláit Keresztúrt és Kolozsvárt végezte. Érettségét 1857-ben, papi vizsgát 1860 nyarán tett. 1860 szept. 19-én indult külföldre, mint első unitárius ifju az angoloktól alapított ösztöndíjra. A Manchester New College szellemi irányát abban látja, hogy semmi dogmatikai színezete nincs, kiki maga alkotja meg a maga vallásos világnézetét. Tanárai: Taylor, Martineau Jakab és Russel, mindhárom a régi hugenották ivadéka. Két évig volt Londonban. Hazafelé jöttében Heidelbergben Hitziget hallgatta, kinek merész szabadelvűsége erős hatást gyakorolt reá. A Főtanács Keresztúrra tanárnak választotta a Kolozsvárra jött Marosi helyébe. Nem szívesen foglalta el ezt az állást s ezért mindjárt egy évi szabadságot kért, hogy „tanulmányait befejezhesse”. 3 évig működött itt. Vágyott Kolozsvárra. Vágya szerencsére megvalósulhatott, mert

⁵⁴ A vallás külformáinak befolyása a hitéletre. Ker. Magvető, 1876.

Marosi igen súlyosnak találta Kolozsvárt a tanári és papi állás teendőit s szintén vágyott vissza Keresztúrra. A Főtanács 1866-ban kicserélte őket. Simént tanulmányai mellett az Ürmösi-család iránt érzett tisztelet és vonzalom vonzotta ide. A gimnáziumban filozófiát, a theológián a bibliai tárgyakat tanította s végezte a lelkészi teendők felét. A kettős állás neki sem volt kedvére. 1869-ben lemondott a papságról s helyét a korán tragikus véget ért Uzoni foglalta el. Megszabadulván a nem nagy kedvvel vitt papi teendőktől, nagy munkakedvvel és lendülettel fogott a theológiai tudományok műveléséhez. Nemsokára a szabadelvű vallásos irány legképzettebb és legmerészebb vezető harcosainak legelső soraiban találjuk. A szabadelvűségnek az a hulláma, amely ebben a korban a hazai protestantizmus berkeit elárasztotta, egész valóját eltöltötte s nagy és alapos készüllettel fog az orthodoxia elleni küzdelemhez. 1872-ben a protestans egylet második közgyűlésén hirdeti, hogy „egy olyan vallásrendszer, amely magát örök igaznak és változtathatlannak tartja s amelyben a szabad mozgás és haladás akadályozva van, teljesen ellenkezik a tudománnyal és evel járó szabad kereszténységgel”. Az itt kifejezett meggyőződés egész tudományos működésének központi gondolata és vezérlő elve.

Rendszeresen átgondolt nagyvonalu terveit voltak, melyek közül azonban sokat nem tudott megvalósítani gyenge egészségi állapota s korán bekövetkezett halála miatt. A 16. századbeli unitárius írókat meg akarta ismertetni a közönséggel. E célból adta ki Nagy Lajossal együtt a Nagyváradit disputatiót, Le akarta fordítani a bibliát a tiszta unitárius hitelvek igazolása végett. Azt a munkát akarta elvégezni, amit Dávid Ferenc is tervezett, de nem valósíthatott meg. Meg akarta írni a dogmák és az unitárius eszmék történetét. Sajnos, csak terv maradt e szándéka is. 1871-ben maga ismertet meg gazdag tartalmu programjával: „Az orthodoxia s annak jellemző hitcikkei, milyenek a természetfeletti kijelentés, a csudák, a biblia szószerinti ihletése, az eredendő bűn, az embernek eredeti megromlott állapota, jóra való képtelensége, Istennek emberré létele, Jézusnak egy időben emberi és isteni volta, az ő halálának érdeme által való megváltatás, az elválasztás és az örök kárhozat és szentháromság nem alapulnak Jézusnak és az apostoloknak tanításain s ennél fogva nem egyebek a keresztényellenes nézetek befolyása alatt álló sötét idők ferde kinövésseinél”. Ezeket a kérdéseket akarta egyenként vizsgálat alá venni. De a gazdag programból csak az orthodoxia, ihletés, szentháromság és csudák elemzésére és bírálatára jutott ideje. Ballagi a csudákról szóló fejtegetéseiről magasztaló és elra-

gadtatott hangon mondja, hogy „ihlettebb hangon és emelkedettebb lélekkel Platon óta alig írtak“. Kortársa, barátja és munkatársa, Nagy Lajos úgy itéli meg, hogy Dávid Ferencen és Enyedi Györgyön kívül nincs senki, aki az unitárius hitelveket olyan alapos tudományos felkészültséggel és olyan mélyen meggyőződött lélekkel védelmezte volna, mint ő.

Tudományos theológiai működését érdemileg méltatni nem feladatunk. Az érdeklődőt Boros, Vári és Borbély munkáihoz utasítjuk.⁵⁵ Itt csak egy-két vonással vázolni akartuk annak a nagyszabású tudományos munkának körvonalait, amelyet Simén magának céltudatos határozottsággal kitűzött, vagy várakozásokra jogosítónan megkezdett, de befejezni, sajnos, nem tudta. Az a semmi elvi engedményt nem ismerő racionálizmus, amely neki központi gondolata volt s minden írását kiválóan jellemezte, bizonyos merev és egyoldalú ridegséget ad szellemi alkatának, mellyel ma már — tudjuk — a vallási hit gyökéréig, a lélek tudattalan mélyeibe behatolni nem lehet. De alapos készütsége, fejtegetéseinek hibátlanul logikus módszeressége, rendíthetetlen bátorsága, mellyel meggyőződését az ellenkező vélemények pergőtüzében megfélemlítés nélkül állja és védelmezi, az unitárius gondolat magyar képviselői között a legeslegelső helyek egyikét biztosítja neki.⁵⁶ Nem volt lángelme, de a pedánságig pontos és rendszerető, acélos akaratú és szorgalmú. E tulajdonságainál csak a könyvek szeretete volt nagyobb. Gazdag és rendkívül értékes könyvtárát — mintegy 1800 kötet — utódai a kollégium könyvtárának adták, hol külön testként kezeltek. Minden jelenséget történelmileg magyaráz abban a meggyőzésben, hogy valamit megmagyarázni annyi, mint történelmi kifejlődésében bemutatni. Stílusa tisztán, világosan és könnyen folyó, mely nem tűr semmi sallangot, de homályt és kétértelműséget sem. Fejtegetése minden sorában szigorúan rendszeres. Neve korszakos fordulatot jelent a magyar unitarizmus történelmében, melyet egy szóval a tiszta racionálizmus nevével jelölhetnénk. Állandó összeköttetésben volt nemcsak hazai, hanem külföldi tudósokkal is. Éber figyelemmel kísérte a szabadelvű kereszténység minden mozgalmát és törekvését. A szakirodalom legújabb könyveit azonnal megszerezte. E hajlamát szerencsésen támogatta az a körülmény, hogy az egyház a könyvtár kezelésével bizta meg, amit 1877-ig végzett. A Keresztény Magvetőnek 1874-től Ferencz

⁵⁵ Boros Gy.: Simén Domokos élete és munkássága. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1888. — Vári Albert; Simén Domokos. Ker. Magvető, 1912. — Borbély István; Simén Domokos és kora. U. o. 1926.

⁵⁶ Életrajzát l. még: Sándor János; A székelykeresztúri unitárius gymnasium történelme. Székelykeresztúr, 1896. 132. l.

Józseffel, 1876-tól Péterfi Dénessel egyik szerkesztője s egyik legszorgalmasabb munkása volt, ki a folyóirat szellemi és anyagi fejlesztése érdekében fáradhatatlanul lelkes munkát végzett Channing műveinek legszorgalmasabb fordítója. Lefordította Tollin Servét jellemrajzát, Máté, Márk, Lukács evangéliumát. Kriza halála után a bibliai tárgyak mellett tanította a dogmatikaiakat is. Meg akarta írni a dogmák történetét, de csak a niceai zsinatig haladt és egyik legkedvesebb terve volt az unitárius eszmék történetének megírása, melyre nagy kedvvel készült. De a korai halál mind e szép és nagyszabású terve kivitelében megakadályozta.

1876-ban nőül vette egykori jóltevője, Ürmösi Samu özvegyét, ki azonban még ugyanazon évben meghalt. Az eset nagyon megrázta. Betegeskedni kezdett. Az 1877. évi Főtanács főjegyzőnek választotta. 1878 elején meghalt édes atyja, kinek temetésére betegsége miatt már nem mehetett el. A nyarat gyógyulás végett Korondon töltötte, de állapota nem javult, hanem még rosszabbodott. És szept. 9-én Kiskadácsban meghalt. Temetése 11-én volt általános részvét mellett nagy ünnepélyességgel. A köri papság, a keresztúri gimnázium és tanítóképző tanári kara és ifjúsága testületileg s a vidék értelmisége és népe oly nagy számmal gyűlt fel, a Ker. Magvető tudósítása szerint, „amilyent a Nyikó-völgye egy század óta nem látott temetésen összeseregleni“. (1878. 320, 1.) Az E. K. Tanács részéről Nagy Lajos és Derzsi József, az ifjúság részéről Kovács Lajos és Végh Mihály theológusok voltak jelen. A Gagy- és Nyikó-menti unitárius önképző kör 1888-ban közadakozás útján emlékkövel jelölte meg sírját a kiskadácsi temetőben s szept. 9-én ünnepélyesen leleplezte, midőn Udvarhelymegye tisztikara nemzet- és valláskülönbség nélkül, nagy és díszes közönség, egyházkörök és iskolák kiküldöttjei, a papnevelő intézet képviselői voltak jelen.

Irodalmi munkásságáról, cikkei, értekezései, önálló munkái, fordításai címéről felvilágosítást nyújt a Ker. Magvető tárgymutatója, Szinnyei: Magyar írók élete és munkái. Borbély a Ker. Magvető 1926/27. évfolyamában „Simén Domokos és kora“ c. nagy egyházi és politikai történelmi háttérrel rajzolt élettörténetét megkezdette s eljutott angliai tanulmányai befejezéséig. A halál megakadályozta további munkájában, ahol épen szellemi képének megrajzolása következett volna. Úgy érezzük, hogy az unitárius theológiai tudomány adós Simén emlékének ennek a szép és hálás feladatnak megoldásával.

78. *Uzoni F. Gábor*. Született Hidvégen 1846 július 10-én. Atyja Izsák, a br. Bruckenthal-család jószágigazgatója, anyja Meszlényi Róza. Gimnáziumi tanulmányait Szebenben a luth.

gimnáziumban kezdette s 1858 szept. 1-től Kolozsvárt folytatta Sándor bátyjával együtt. Benczédi szerint „egészségtől duzzadó szép két fiu, mindkettő szorgalmas, eszes, jeles tanuló”. 1865 szeptemberében saját költségén Göttingába ment, egy év múlva, 1866 októberében Londonba a Manchester New College-ba. 1868 május 20-án érkezett haza. A nyarat viruló jó egészségben az előpataki fürdőn töltötte, honnan a tordai háromszázados zsinatra ment. Az egész státus nagy örömmel fogadta. Egy évig még pihent. 1869 szeptember 1-én foglalta el kolozsvári papi és tanári állását s a történelem tanítását vette át. Kitűnő műveltségű férfi. Ismerte a magyar, angol, francia és klasszikus irodalmakat. Alaposan megtanulta a zsidó és görög nyelveket. Szerette és kereste a magányt. Kedves költője a szerencsétlen sorsú Lenau és Byron. Nagy reményeket fűzött hozzá mindenki, egyház és iskola. Nem kötelességből, egész lélekből élt hivatásának. Szerették tanítványai, mint tanárt, hallgatói, mint embert és papot. Beszédei mély hatást keltettek.

Nemsokára kínzó álmatlanság kezdi gyötörni. Búskomorság vesz erőt lelkén. 1870 november 4-én a Bölöni Farkas Sándor siremléke előtt halva találták. Mindkét kezében pisztolyt szorongatott. A siremlék nyugati oldalára e szavakat karcolta: A halál álom! E nyugalmat kívánom. Az élet kín; keleti oldalon: *Consumo fata*.⁵⁷

79. *Derzsi József*. Homoródkarácsonyfalván született. A gimnáziumot 1863 júniusában végezte, a teológiát 1863—66-ban, papi vizsgálatot tett 1867 február 28-án. Ez évek alatt osztálytanító is volt, előbb az I—II. elemi osztályban, azután az I—III. gimn. osztályban. 1866/7-ben a helybeli kir. jogakadémiára is beiratkozott s így egyszerre osztálytanító, végző teológus és kezdő joghallgató volt. Így végzett 1868/69-ben. 1868 januárjában kolozsvári másodpap lett, az osztálytanítóságról február végén lemondott s másfél évig jogász és káplán volt. 1870 május 1-én a másodpapságról lemondott, mert a jogi pályán akart maradni s az ú. n. kiegészítő tárgyakat is tanulni, melyek a negyedik év tantárgyai. 1871 szeptember 1-től 1881-ig tanár és pap volt. Rendetlen élete miatt meg kellett válnia állásától. Szülőfalujába vonult vissza s értesülésem szerint ott züllött életet élt haláláig, ami 1904 január 23-án, élete 60. évében Székelyudvarhelyt követte be. A természet szép külsővel és kiváló tehetséggel áldotta meg. A *Ker. Magvetőben* jelentek meg cikkei a 8, 13, 14, 15, 21, 22, 24. évfolyamokban s a nép számára a vízgyógyomódról írt és adott ki egy könyvet.

⁵⁷ Egyházi beszédeit I. Ker. *Magvető* V., VI., X. kötetében.

80. *Dr. Gyergyai Árpád.* 1845-ben született Nagyszébenben, hol atyja pénzügyi tisztviselő volt. Kolozsvárt tanult s a mathezis mellett különösen a nyelvek iránt volt kitűnő tehetsége. 1863-ban érettségét tett s az ugyanakkor felállított jogakadémiára iratkozott be, de otthagya e pályát s 1864 őszén Bécsbe ment az orvostudományok tanulására. Itt a francia és angol mellett a spanyol nyelvet is tanulta. Szépen rajzolt s Bécs környékén tett kirándulásain szép rajzokat csinált. 1871-ben orvosdoktor lett, 1872-ben a kolozsvári egyetemen a sebészeti tanszék mellett tanársegéd. Egy év múlva orvosi gyakorlatot kezdett, de egy néhány hónap múlva a kórvegytani tanszék segédtanári állomását vállalta el s az áthelyezett Plósz tanárt Budapestre is követte. Innen külföldi útra indult. Pár hetet Lipcsében, 6 hónapot Párisban töltött s Claude Bernard kísérleti előadásait látogatta. 1875 nyarán Londonon át Edinburgba ment Listerhez. Hazatérve vasúti orvos lett. 1878 óta a magántanárságra készült s *Az orvostan történelme* c. munkáján szorgalmasan dolgozott, midőn a váratlan halál 1881 január 31-én kiragadta az élők közül. 1873 őszén a kollégium iránti hálából díjtalanul ajánlkozott a VI. osztályban az élettan tanítására. Mikor aztán az 1873/74. iskolai év második felében Budapestre költözött, óráit dr. Bartók István szintén díjtalanul vette át, aki már az előbbi iskolai évben tanította az állattant (I—II. o. 2—2 ó.) és a matematikai földrajzot (V. o. 2 óra). Visszatérése után haláláig szintén „póttanár” volt.

Gyergyai elsőrangú szakember, ki az egyházi irodalmat is mindig figyelemmel kísérte. Fenkölt, jó és nemes lélek. Lényét a szeretet és jóság alkotja. Általános szeretetben és becsülésben részesült a társadalom részéről. Értékes szakirodalmi munkásságot fejtett ki.⁵⁸

81. *Bartók István* (Szent-iványi). Született 1845 jul. 4-én Székelyudvarhelyt, hol atyja orvos volt. Iskoláit a tordai iskolában kezdette 1852-ben s Kolozsvárt végezte 1859-ben. 1864-ben a bécsi egyetemre ment, hol 1870 márc. 14-én doktorrá avatták. 1871-ben az egyéves önkéntesi szolgálatot Bécsben teljesítette, azután Szilágysomlyóra ment gyakorló orvosnak. 1872-ben a kolozsvári polgári iskolához választották a természettudományok tanárává. 1873-tól fogva a kollégiumban óraadó tanár, hol a természetrajzot és egészségtant tanította. 1886 óta az iskolai kórháznál mint rendes orvos működött részben tisztán ügybuzgalomból. Egyben gyakorló orvos is volt és sok unitárius családnak háziorsosa. Meghalt 1889 aug. hó 25-én szívszélhűdésben váratlanul. Nevelési és dietetikai

⁵⁸ Ker. Magvető, 1881.

értekezései a Család és Iskolában jelentek meg 1878-tól, melynek rendes rovatvezetője volt. A Ker. Magvető egy néhány tartalmas tanulmányt hozott tőle (1881, 1883, 1885–87. évf.).

82. *Hajós Béla.* Az 1875-ben Richmond Anna által alapított tanári székre választották meg Tulajdonképen nem a tanári pályára készült, hanem az orvosira. Természetrájtot tanított 1875 szept. 1-től „nagy fizetés” mellett, amint Benczédi mondja, (havi 44 frt 40 kr), holott a régebbi tanárok még mindig évi 660 frt fizetéssel nyomorogtak. 1879 febr. 1-től szabadságot kapott, hogy vizsgázhasson. Utolsó szigorlatát Pesten tette le márc. 22-én, ápr. 2-án felavatták orvosdoktornak. Megyei és vasúti orvos lett Baróton.

83. *Péterfi Dénes (1851–1925).* Nagyajtán született székely katonacsaládból. Elemi iskolájának végzése után a kolozsvári unitárius kollégiumba kerül, melybe „az áhitat és tisztelet érzéseivel” lép be. Abban az időben, melyben szájról-szájra járt az abszolutizmus iskolai politikája ellen vívott eredményes küzdelem történelme. A tanulmányok rendjébe ez időben bővebben bekerül már a természettan és vegytan. Első helyre kerül az osztályában s ezt mindvégig tartja. Kriza Vadrózsái akkor jelentek meg. Érdeklődő lélekkel olvassa Jósika, Jókai, Kemény regényeit, Vörösmartyt, Aranyt, Petőfit, kiknek költeményeit „előadni is jól tudta”. Eötvös Karthausija, A XIX. század uralkodó eszméi, történelmi és bölcsészeti művek, a materializmus elleni harc kötik le figyelmét, Platon, Cicero művei az ő tápláléka. A kollégium hatását abban látja, hogy táplálta a nemzeti irodalom szeretetét, megnyitotta az utat a régi műveltség ismeretéhez s többet nyújtott, mint azelőtt, az újkori tudományból. A theológia elvégzése után mint köztanító, egyúttal kolozsvári segédpap is. Derzsi Károly Londonból hazajövén, a Főtanács 1874 aug. 30-án választja meg utódjául. Londonba indult 1874 szept. 9-én s hazajött Párison, Strassburgon, Münchenen és Bécsen át 1876 jul. 15-én. 1876. aug. 27–28-án az árkosi zsinat Ferencz Józsefet püspökké választván, a kolozsvári papság és féltanárság megüresedett. Erre az állásra a zsinat Péterfit választotta tanárnak, akit felszenteltek s konzisztornak is megválasztottak. Az eklézsia pedig szept. 24-én választotta meg Derzsit az első, Péterfit a második papi állásra. Derzsi József lemondása után első pap és a theológián „féltanár”, aki a gimnáziumban is tanít vallást és filozófiát. Maga iskolai működését csak a templomi szolgálat kiegészítőjének tartja. Boldog annak tudatában, hogy az unitárius reformáció első templomának papja. De annak nem előnyét és díszét érzi, hanem kötelezettségét. Korábban a theológiai tudományok között egy új tudomány, az

összehasonlító vallástudomány, vagy vallásbölcsezet fejlődik, melyet felvett a teológiai tudományok rendjébe s tanította is. Az igehirdetésben alapelve, vezető szempontja: a vallás és tudomány közti összhang. Együtt haladni a tudománnyal, de a sarkalatos vallási eszméket és elveket fenntartani. Boldog, hogy az unitárius hit nemcsak hogy állja a próbát, hanem tisztultabb fényben ragyog, mint valaha. A vallási liberálizmusnak azt a szélsőséges kilengését, amely minden dogma ellen tiltakozik, nem fogadta el. Ebben veszedelmet látott. „Szervezett egyháznak, ha szabadelvű is, kell hogy határozott vallási eszméi, hitelvei legyenek; mert különben hogyan vezethetné a néplelket és a felsőbb tizezret?” Igen magas igényei voltak a templomi igehirdetés iránt. „A templom a nagy nyilvánosság: az Isten fóruma, hol annak fenségéhez méltó beszédnek kell hangzania”. Ezt az alapelvet híven követte egész papsága alatt. Elítélte a protestáns igehirdetésnek azt az irányát, amely gazdasági kérdéseket (faültetés, járvány elleni védekezés stb) visz a templomi szószékbe. „Örök igazságok” valók az Isten házába, melyeket nem a divat, ízlés és közgazdasági irányok szabályoznak. Nem a társadalom szabja meg a szószéki szolgálatot, hanem a szószék irányítója és emeli a társadalom életét és szellemét. És a beszéd formája legyen művészi, előadása magával ragadó, mert vallásos igazságok kifejezésére csak a legszebb és legfenségesebb forma alkalmas. Tanítója Martineau, kinek tiszta theizmusát hirdeti. Hisz az isteni eszmény valóságában és tökéletességében. Elveti a szószerinti ihletés tanát, de vallja, hogy vannak az emberi szívnek titkos vágyai és sóvárgásai. Olyan kijelentések ezek, melyeket nem tanok és dogmák közölnek, hanem a lélekben erednek s mindenkiben újra és újra kell születniök. Ezek az a megmagyarázhatatlan csodás, misztikus elem a vallásban, melynek nem lehet semmi vallásból hiányoznia. Ez a vallásnak a lényege, a lelke. Behatóan foglalkozott a darvinizmussal, melyről az a felfogása, hogyha megmarad saját területén s nem igényli magának, hogy képes a végső magyarázatát adni a létnek és végső oknak, jól megfér a vallással. S csupán erkölcsi szempontból lehet ellene kifogás, mert etikája „nem több, mint jól szervezett egoizmus” s az erkölcsi eszményiség dőlne romba, hogyha a kiválasztás elméletét át akarná vinni az életbe.

Mint ember és barát kevésszavú, nem közlékeny lélek. Befelé él s minden erélyesebb lépés érzékenyen érinti. Szíve nehezen nyílik közlékeny bizalmasságra. De akinek kinyílt, az élvezte szelid humorát és tartalmas gondolatait. A közélet tülekedő fóruma idegen lelkétől. Minden durvább hangra idegenül fölrezen s ha valaki előtt lelke bezárul, annak nem nyílt fel

soha. Mint tanár, csöndes, halkszavu. Mintha nem is a földön élne, hanem az eszmék világában. Minden diákcsintalanság mintha álmából költené fel. Minden fegyelmezése: egy fájdalmas pillantás, arcának egy kissé eltorzuló megrángása és szomorú elfordulás. Mint a mimóza kelyhe.

Kiváló érdelmeket szerzett, mint a Keresztény Magvető szerkesztője. Előbb Simén Domokossal, később Kovács Jánossal, majd egyedül szerkesztette s az ő hatása az, hogy ez a folyóirat, mely kezdetben jóformán csak imák és egyházi beszédek közlésére szorítkozott, később felölelte a filozófiát és neveléstudományok egész körét s közléseivel hasznos szolgálatokat tett egyháztörténelmünknek is. 1911-ben — ma is titok előttem, hogy mi indította erre — teljes testi és szellemi erőben nyugalomba vonult. Kiköltözött a külvárosba s ott élte nevével csendes elvonultságban meditáló életét. Csak ritkán hozták be ügyes-bajos dolgai a városba. Ha meglátogattuk, csendes beszélgetés következett. De rávonatkozó kérdések elől kitért. 1925 május 15-én halt meg. S vele elköltözött a 19. századi unitárius gondolat egyik legalaposabb képviselője s az igehirdetés egyik legnagyobb apostola.⁵⁹

84. *Boros György*. Született 1855 ápr. 19-én Tordátfalván, Udvarhelymegyében. Tanulását Tordátfalván kezdette meg, de már a II-ik elemi osztályba Székelykeresztúrra ment. Hálásan emlékezik Marosi Gergelyről, ki a latint, Kozma Ferencről, ki a németet és Várfalvi Pálffi Károlyról, aki a számtant tanította. 1870-ben Kolozsvárra jött s 1873-ban érettségit tévén, a teológiára iratkozott be. 1874—75-ben tanította húsvétig a 3. elemi osztályt. De 1875 tavaszán magántanító lett, mert Simén Domokos ajánlatára br. Kemény Árpádhoz ment Kövesdre nevelőnek. 1876 őszén visszajött Kolozsvárra és ez iskolai évben tanított a IV. gimn. osztályban németet. 1877-ben az ő javaslatára egyesítették az önképző- és olvasóegyletet Ifjúsági Olvasó- és Önképzőegylet címén. 1877-ben kijelöltetett a londoni Manchester New College-ba akadémitának. Itt több ízben prédikált londoni és vidéki templomokban, 1879 júliusában jött haza és az augusztusban Székelykeresztúrt tartott zsinaton a Simén halálával megüresedett teológiai tanári székre jelöltetett Derzsi Károllyal együtt. A többséget Derzsi kapta meg. Borost ugyanez a zsinat Tordára választotta meg tanárnak. De mielőtt állását elfoglalta volna, Derzsi felmentését kérte a teológiai tanárság alól s így történt, hogy az E. K. Tanács

⁵⁹ Irodalmi műveit l. a Ker. Magvető Tárgymutatójában. Életét a Ker. Magvető 1925, 2. füzetében és: Dr. Gál Kelemen, Péterfi Dénes. Kolozsvár, 1925. Unitárius Könyvtár. 5. füzet.

felhívására ezt a tanszéket még ez év szeptemberében elfoglalta. 1882-ben főiskolai könyvtárnoknak választották, 1889-ben tanügyi jegyzővé, 1892-ben Kovácsi Antal halála után közigazgatási jegyzővé, 1900-tól 1928-ig főjegyző. 1884-ben indítványozta a Dávid Ferenc-Egylet megalakítását, melynek hosszú időn keresztül titkára volt s 1887 óta szerkesztette az Unitárius Közlönyt. 1870-ben indítványozta és meg is indította az ú. n. vasárnapi ifjúsági istentiszteletet, melyeket theológus ifjak tartottak alsóosztályú tanulóknak a szüreti és húsvéti szünetek között az iskola egyik termében az ő felügyelete és vezetése mellett. 1881 óta védnöke a theológusok önképzőkörének, melyben több ízben tartott felolvasást. 1882 aug. 8-án nőül vette Kovácsi Antal tanár leányát. Gyermekük: Gabriella, Irén és Róza. 1893 óta Brassával együtt szerkesztette a Fiatalok Barátját. Az Inquirerben, Christian Registerben, Unitarian Review-ban és Christian Life-ben több közleménye jelent meg, melyek a magyarországi protestáns és unitárius mozgalmakat ismertetik. Több cikke, felolvasása és tanulmánya jelent meg a Ker. Magvető évfolyamaiban. Írt az I. és II. osztályos tanulók részére *Jó gyermek könyve* címen egy kis valláserkölcsi tankönyvet, mely nálunk első képviselője a dogmák és káték nyűgétől szabaduló valláserkölcsi oktatás irányának az alsófokon. A maga korában hasznos szolgálatot tett s csupán a háború idején jött rá az egyház vezetősége, hogy ez osztályok számára a modern methodika kívánalmainak mindenképpen megfelelő Vezérkönyvet kell a tanító kezébe adni. Meg is tette a szükséges intézkedéseket. Egy értékes pályamunka érkezett be. De kiadását a háború — sok minden egyébvel együtt — megakadályozta. Az összeomlás után került megint szőnyegre a kérdés. De mind a mai napig még nincs megoldva.

Munkássága, amint önéletrajzában (Ker. Magvető, 1928, 238–242.) maga mondja, három irányú: a theológiai oktatás, egyháztársadalmi szerveződés és a külfölddel való érintkezés közvetítése. Munkás volt abban, hogy a theológiai intézet a középiskolától külön választassék, ami 1896-ban megtörtént. Az intézetnek kezdetben csak 1 rendes tanára volt, később 3, majd 4. 1896-tól 1900-ig dékán volt s az önképzőkörnek mint védnök 30 évig állott élén. A rohamosan hódító reális gondolkodás és materializmus hatásának mérséklésére indítványozta a Dávid Ferenc-Egyletet, mint egyháztársadalmi, valláserkölcsi irányú szervezetelet. 1884-ben megalakult, 1887-ben megindították az Unitárius Közlönyt, melyet 1924-ig szerkesztett. Az egyletnek 1922-ig főtitkára volt, azóta ügyvezető-alelnöke püspökké választásáig. Amerikában háromszor volt az egyház képviselőjében, 1900, 1921 és 1925-ben. 1900-ban beutazta Észak-Ame-

felhívására ezt a tanszéket még ez év szeptemberében elfoglalta. 1882-ben főiskolai könyvtárnoknak választották, 1889-ben tanügyi jegyzővé, 1892-ben Kovácsi Antal halála után közigazgatási jegyzővé, 1900-tól 1928-ig főjegyző. 1884-ben indítványozta a Dávid Ferenc-Egylet megalakítását, melynek hosszú időn keresztül titkára volt s 1887 óta szerkesztette az Unitárius Közlönyt. 1870-ben indítványozta és meg is indította az ú. n. vasárnapi ifjúsági istentiszteletet, melyeket theológus ifjak tartottak alsóosztályú tanulóknak a szüreti és húsvéti szünetek között az iskola egyik termében az ő felügyelete és vezetése mellett. 1881 óta védnöke a theológusok önképzőkörének, melyben több ízben tartott felolvasást. 1882 aug. 8-án nőül vette Kovácsi Antal tanár leányát. Gyermekük: Gabriella, Irén és Róza. 1893 óta Brassával együtt szerkesztette a Fiatalság Barátját. Az Inquirerben, Christian Register-ben, Unitarian Review-ban és Christian Life-ben több közleménye jelent meg, melyek a magyarországi protestáns és unitárius mozgalmakat ismertetik. Több cikke, felolvasása és tanulmánya jelent meg a Ker. Magvető évfolyamaiban. Írt az I. és II. osztályos tanulók részére *Jó gyermek könyve* címen egy kis valláserkölcsi tankönyvet, mely nálunk első képviselője a dogmák és káték nyűgétől szabaduló valláserkölcsi oktatás irányának az alsófokon. A maga korában hasznos szolgálatot tett s csupán a háború idején jött rá az egyház vezetősége, hogy ez osztályok számára a modern methodika kívánalmainak mindenképpen megfelelő Vezérkönyvet kell a tanító kezébe adni. Meg is tette a szükséges intézkedéseket. Egy értékes pályamunka érkezett be. De kiadását a háború — sok minden egyébvel együtt — megakadályozta. Az összeomlás után került megint szőnyegre a kérdés. De mind a mai napig még nincs megoldva.

Munkássága, amint önéletrajzában (Ker. Magvető, 1928, 238–242.) maga mondja, három irányú: a theológiai oktatás, egyháztársadalmi szerveződés és a külfölddel való érintkezés közvetítése. Munkás volt abban, hogy a theológiai intézet a középiskolától külön választassék, ami 1896-ban megtörtént. Az intézetnek kezdetben csak 1 rendes tanára volt, később 3, majd 4. 1896-tól 1900-ig dékán volt s az önképzőkörnek mint védnök 30 évig állott élén. A rohamosan hódító reális gondolkodás és materializmus hatásának mérséklésére indítványozta a Dávid Ferenc-Egyletet, mint egyháztársadalmi, valláserkölcsi irányú szervezetelet. 1884-ben megalakult, 1887-ben megindították az Unitárius Közlönyt, melyet 1924-ig szerkesztett. Az egyletnek 1922-ig főtitkára volt, azóta ügyvezető-alelnöke püspökké választásáig. Amerikában háromszor volt az egyház képviselőjében, 1900, 1921 és 1925-ben. 1900-ban beutazta Észak-Ame-

rika tekintélyes részét, előadásokat tartott a meadville-i theológiai akadémián és a cambridge-i Harvard-egyetemen, amely a hittudományi doktorsággal tüntette ki. Kolozsvár képviselőtestületének 25 évig volt tagja. Nagy kedvvel szerkesztette az Unitárius Közlönyt, mert tapasztalta a nép szélesebb körében jótékony hatását. Egyháztörténelmi, hittani és bibliai tárgyú tanulmányai a Ker. Magvető évfolyamaiban jelentek meg. Kezdeményező, terveket, eszméket termelő szellem, melyeknek megvalósítására lelkesen és önzetlenül áll munkába.

85. *Mózes András* (1837—1903). Ürmösön született 1837-ben jó módú, vallásos érzelmű székely gazda szülőktől. Iskoláit Kolozsváron kezdette, de a szabadságharc miatt szünetelni volt kénytelen. Sok szomorú dolgot látott az élénkeszű gyermek a szülői háznál, mert atyja a falú bírója lévén, minden baj és panasz házuknál futott össze. 1851 őszén visszament Keresztúrra, majd a VI. gimn. osztályba Kolozsvárra. Életrajzi adataiban beszéli, hogy „száraz kosztón” élt s csak ritkán jutott egy darab „lábasházi kenyérre” s a fiskusból (ma a Központi szálló és vendéglő) egy-egy csésze „vastag ételre”. 1860-ban érettségi vizsgálatot tett s theológus lett. 1863-ban keresztúri szenior, 1866-ban Abrudbányára rendeltetett papnak. Komoly, lelkiismeretes munkát végzett, a ref. eklézsia hívei is szeretettel fogadták. Mikor 1881-ben a kolozsvári eklézsia papjával hívta meg, Abrudbánya lakósai fáklyászenével búcsúztak el tőle. Kolozsvárt sok nehéz munka várt reá. A papi szolgálat mellett tanítania kellett a theológián egyháztörténelmet és egyházjogot, később liturgikát és pásztori theológiát, a gimnáziumban egyháztörténelmet és vallást, később magyar irodalmat is. Rendes tagja volt a főpapi széknél s pénzügyi előadója, jegyzője és számvevője az E. K. Tanácsnak. Erős szervezete, példás buzgósága és munkaszeretete megbirkózott mind e teendővel. A napnak minden óráját munkára használta fel s ha ez nem volt elég, a késő éjszakába nyulókat is. Soha órát el nem mulasztott. Soha a maga érdekeit nem emlegette. Mint szónok, mindig kidolgozott beszéddel lép fel a szószékbe. Mondanivalóit lassan hömpölygő, hosszú körmondatokba foglalja. Különösen szépek és meghatók voltak imái. Igazi papi, apostoli jellem: békességes a türésben, önfeláldozó a szolgálatban. A szelidség és jóság embere. Olyan, mint egy darab kenyér. Szerény, alázatos. A méltatlanságot is szótlanul tűri. Soha sem panaszol. Mindenki szerette, akivel sorsa összehozta. Püspöke, akinek a pénzügyi igazgatásban jobb keze volt, meghatott lélekkel emeli ki példás munkásságát, nagy buzgóságát, határtalan szerénységét és halálig tartó hűségét. És hozzáteszi: ha azt kérdezték volna tőle: saját jóllétet,

kényelmedet és boldogságodat kívánod-e inkább, vagy egyházad fennmaradását, előhaladását és virágzását? meg van győződve, hogy ő az utóbbiért emelte volna fel előbb a kezét az Istenhez és a munkára.

Ilyen embereket nevelt a régi iskola! Vajjon a mai tud-e ebben versenyezni a régivel?⁶⁰

Munkáinak címjegyzéke olvasható a Ker. Magvető tárgymutatójában.

86. *Kanyaró Ferenc*. Tordán született 1859 május 25-én, a vallásszabadság klasszikus földjén. Tordán és Kolozsvárt végezte iskoláit. Azután theológus lett s a tanfolyamot elvégezte, de hosszas szeniorsága alatt megváltoztatja szándékát. Beiratkozik az egyetemre a történelem, magyar nyelv és irodalom szakcsoportra, megszerzi a tanári oklevelet s 1891 nov. 5-én tanárnak iktatják.

Korán hozzáfogott az íráshoz. Erre öt családi hagyományok is sarkalják. A történetíró Kőváry nagybátyja volt. Irodalomtörténeti tanulmányokkal kezdte s az akadémia hirdetésére Zrinyi életrajz-tervezetére a megírással is megbizta. De a 70-es években feltámadt Kálvin-orthodoxia az egyháztörténelem munkásai közé sodorta. Theológiai tanulmányai s könyvtárnoki állása, melyben a könyvtárt szabadon használhatta, szinte predestináltak erre. 1871-ben Ballagi és Kovács Albert kezdeményezésére megalakult a *Protestáns Egylet*, de a debreceni orthodoxia tiltakozására bennünket nem fogadtak be, hiába harcolt Ferencz József ebben az irányban. Az egylet 1890-ben megszűnt. 1889-ben megalakult a *Protestáns Irodalmi Társaság*, melynek alakulására az összes prot. püspököket meghívta Szász Károly, de Szász Gerő s társai Kolozsvár kálvinistái nevében csatlakoztak Debrecen vétójához. Kanyarót bosszantotta ez a szűkkeblűség, felhagy Zrinyi-tanulmányaival s kiadja 1891-ben *Unitáriusok Magyarországon* c. könyvét. A Sárospataki Lapok nagy elismeréssel fogadta, de a budapesti Egyházi és Iskolai Lap „nagymérvű elfogultsággal” vádolta és felekezetiességet vetett szemére. Révész Kálmán pápai akadémiai tanár röpiratot írt ellene (Unitárius történetírás. Nehány megjegyzés Kanyaró F. munkájára), melyben atyja emlékének megtámadását fiui kegyelettel utasítja vissza s mely tele van személyeskedésekkel. Erre felelt Kanyaró *Unitárius történetírás és Kálvin orthodoxia* címen. Ez a könyv — állapítja meg Borbély⁶¹ — Kanyarót valódi mivoltában mutatja. Az aprólékoskodás szeretete és a nevetségességtel jel-

⁶⁰ Boros György : Mózes András. A kollégium 1902/3. évi Értesítőjében.

⁶¹ Unitárius Egyház, 1910. 54. l.

lemzik mondatait. Durva sértegetések és gúnyos lekicsinylések tarkítják sorait. Látszik, hogy első felhevülésében írta. Állandó félrevonultságban élt könyvei között. Barátjai nem voltak. Látogatókat ritkán fogadott, tanácsadókat soha. Ez a magányosság tette lelkét bizalmatlanná, tollát kietlenné, zorddá. S talán lap-pangva készülő betegsége is, amely idő előtt elhatalmasodott rajta s a kolozsvári elmegyógyintézetben végezte baráttalan életét.

A tanárban is kiütkezett írói egyénisége. A katedrán is, a tanulóval is mindig polemizált s erős és gúnyos éllel kritizált. Nem tartott fényes és magával ragadó előadásokat. Inkább beszélgetett. Társtalan életét ott élte ki, órák után, a tizpercek alatt, mikor tanítványai kérdésekkel halmozták el s ő örvendett, hogy bőséges tudása tárából önthette tanítványai lelkébe a tudnivalókat. Sokat és sokan tanultak tőle, de kevesen szerették.

Különös szeretettel csipkedte és ostromozta tanítványait dolgozataik javítása közben. Kiméletlen kritikus volt. Ő maga mestere a stilusnak. És sok tanítványa lehet, akik tőle tanultak írni. Nem szerette a szalmázást. A tanári piros plajbász ugyan-csak dolgozott nála. Történelmet, filozófiát és magyar irodalmat tanított. Tanszékéhez görcsösen ragaszkodott. Évekig járt reszkető és rogyadozó lábakkal botra támaszkodva, beteg idegekkel órára s nem akarta hinni, hogy közeledik a halála.

Irodalmi munkásságának elismeréséül az Egyetemes Philológiai Társaság 1910-ben választmányi tagjául választotta. Életében ez volt az egyetlen elismerés, amit kapott. A Karolina-kórház halottaskápolnájából temették. Holttestét Tordára szállították s ott adták át az anyaföldnek. Az az egyetlen-egy koszorú, melyet tanártársai tettek koporsójára, jellemzően mutat baráttalan és társtalan életére, melyben senkit szívéhez közel-férközni nem engedett.

Műveinek repertóriumát 1897-ig I. Szinnyei: Magyar írók élete és munkáiban; a kollégium 1909/10. évi értesítőjében és a Ker. Magvető tárgymutatójában.

87. Péterfi Lajos. 1859-ben született Kobátfalván. A gimnázium alsó osztályait Keresztúrt, a felsőbbet és az egyetemet Kolozsvárt végezte. 1886-ban tanári oklevelet szerzett. Már egyetemi hallgató korában tanított, 1881/82-ben latint, 1883/86-ban magyart. 1887 őszén megválasztották Székelykeresztúrra tanárnak, ahol megnősült és 5 évet töltött. 1892-ben a vallás-és közoktatásügyi miniszter az E. K. Tanács ajánlatára Kolozsvárra nevezte ki, ahol csak egy évig működött. 1893 júniusában állami intézethez való kinevezésért folyamodott anélkül, hogy az E. K. Tanácsnak bejelentette volna lépését. Egyidőben kapta meg július közepén a miniszter kinevezését Pancsovára

és az E. K. Tanács kolozsvári állásáról való felmentését. Az E. K. Tanács Péterfinek arra a sürgönyi jelentésére, hogy a miniszteri kinevezést nem fogadja el, ha az E. K. Tanács szolgálatát igénybe veszi, azt felelte, hogy a pályázat a tanári állásra ki van hirdetve és ő is pályázhat. Erre Péterfi elfogadta a miniszteri kinevezést. Életrajzi feljegyzéseiben erre azt jegyzi meg, hogy míg az egyház szolgálatában állott, sem unitárius buzgóságával, sem tanári működésével, sem egyéniségével szemben semmi kifogást nem hallott soha senkitől, ellenben dicsérő nyilatkozatot igen többször többektől.

88. *Nagy Gyula*. Született Szinden 1854 december 10-én. Iskoláit Tordán kezdte. 1866-ban súlyos betegségen esett át. 1868-ban folytatta tanulását, de 1871 decemberében megint súlyos betegség látogatta meg s ezért gimn. tanulását örökre félbe kellett hagynia. 1875-ben a budapesti rajztanár-képezdébe iratkozott be s — minthogy érettségi bizonyítványa nem volt — polgári iskolai rajztanári oklevelet szerzett s később pótlólag szerezte meg a gimn. rajztanári oklevelet is. Tanárai voltak: Kelety Gusztáv, Székely Bertalan, Greguss János, Schulek Frigyes, Huszár Adolf, Raucher Lajos, Porszász József és Henszlmann Imre. 1881-ben a miniszter a tordai polgári fiú- és leányiskolához nevezte ki tanárnak. 1882 telén egy súlyos betegség jobb karját örökre hasznavehetetlenné tette. A bal kezét képezte ki rövid idő alatt, hogy mint rajztanár kötelességének megfelelhessen. 1891 aug. 27-én a vallás- és közoktatásügyi miniszter az épen akkor rendszeresített rajztanári állásra nevezte ki. Beiktatása a Kanyaróéval és Boros Sándoréval egyszerre történt. Tanította a rajzoló geometriát, a mértani és szabadkézi rajzot.

Irodalmi munkássága arra szorítkozott, hogy Tordán s később Kolozsvárt a Dávid Ferenc-Egyletben több ízben tartott felolvasást, sokszor tréfás humorral fűszerezve mondanivalóit. Főtanácsi ebédeken gyakran derítette fel és neveltette meg alexandrinusokban hömpölygő rigmusaival hallgatóit. Az E. K. Tanács terme számára ő festette Kovácsí Antal és Benczédi Gergely tanárok jól sikerült képeit.

Meghalt 1926-ban. Temetésén, okt. 2-án, a kollégium előcsarnokában Vári Albert mondott felette búcsúbeszédet.

89. *Perédi József*. Született Kolozsvárt 1862 febr. 2-án. Atyja Ptacsnik Mihály, anyja Sinczki Zsuzsánna, régi lengyel menekült unitárius család ivadéka. Iskoláit elejétől végig a kollégiumban végezte, az egyetemet Kolozsvárt s a tanári oklevelet latin—görögből 1886-ban szerezte meg. A nagyszalontai polgári, később algimnáziumnál szolgált mint tanár, 1891-től mint igazgató. 1893-ban Péterfi Lajos eltávozásával megürült

magyar—latin tanszékre nevezte ki a vallás- és közoktatásügyi miniszter. S ő eljött, mert szülői, rokonai itt laktak, gyermekeit itt könnyebben iskoláztathatja s mert szolgálni akart egyháznak, „melynek tegjával — mondja feljegyzéseiben — nem születtem, hanem amelyhez meggyőződésből ifjú koromban, 1882-ben csallakoztam.” 1893-ban egyházi tanácsos lett. Rendezte az ifjúsági könyvtárt. Átdolgozta az önképző kör alapszabályait. 1898 őszén váratlanul nehéz betegség támadta meg. Arra az évre szabadságot kapott. A következő évben munkába állott, de újból erőt vett rajta betegsége. 1901 márc. 1-től nyugalomba bocsáttatott. Csendben, feltűnés nélkül, lelkiismeretesen végzi munkáját. Minden munkát örömmel vállal, ahol szükség van reá. Boros Sándor igazgató mellett kitűnő segítőtárs volt a szervezés, a régi, elavult formák és külsőségek közül való kibontakozás és a haladás útjára való igazodás nehéz és lassú munkájában. Igaz és hűséges barát és kartárs, aki folyton hangoztatja a testületi szellem fejlesztésének szükségét s minden tétével munkálja is azt.

Irodalmilag is működött.⁶²

90. *Gálfi Lőrinc*. Született 1865 aug. 10-én Sínfalván. Iskoláit Tordán kezdte az éppen akkor felekezeti algimnáziumból polgári iskolává alakított s államivá lett intézetben, Kolozsvárt folytatta a kollégiumban, ahol 1886. évi júniusban érettségit téve, theológus lett. Itt — saját elbeszélése szerint — minden akaratára mellett sem tanulhatott sokat, mert magántanítással és különböző iskolai hivatalokkal (önképző kör és a gim. olvasó egyesületének elnöke, a 3. elemi osztály tanítója) túlságosan el volt foglalva. Az 1889. évi párisi világkiállítás híre sarkalta az angol ösztöndíjra való pályázásra. Ez évi szeptemberben papi vizsgát tett s külföldre indult. Párizsban 10 napot töltött. A Manchester New College-t éppen akkor tették át Londonból Oxfordba. Az egyetemre 1890 januárjában iratkozott be. A theológiai intézetben tanárai voltak: Drummond, Carpenter, Upton, és Wikstead. Az egyetemen Cheyne, Driver, Sondag theológiai, Wallace, Case, Wright és Taylor bölcsészettanárok. Tanulmányai szétágazók s talán céltalanok voltak, minek oka az a bizonytalanság, hogy mi lesz sorsa. Pap nem szeretett volna lenni. Tanár igen, de új theológiai tanszék felállításának nem nagy volt a valószínűsége. 1891 nyarát Berlinben töltötte — e bizonytalanság érzésének hatása alatt. Ez őszön értesült hazulról, hogy az elhalt Kovácsi helyének betöltésére pályázatot hirdettek s a kolozsvári papokat a gimnáziumból kivonták s csak a theológiára és hitoktatásra korlátozták. Mindez még jobban

⁶² L. bővebben a kollégium 1900/901. évi Értesítőjében e sorok írójától.

nyugtalanította. 1892 nyarán hazajött s itt a helyzet az volt, hogy óraadó tanárnak alkalmazták ugyan, de ha véglegesen tanárnak akart maradni, be kellett iratkoznia az egyetemre, még pedig a klasszika-filológiai szakra. Beiratkozott tehát. 1884 szept. 1-től helyettes, 1897-ben a tanári oklevél megszerzése után rendes tanárnak neveztetett ki. Beiktatása 1898 ápr. 2-án volt. 1892-től az egyházi Főtanács tagja, 1895-ben a bölöni zsinaton pappá szenteltetett, 1893-tól fogva a Dávid Ferenc-Egyesület péztárnoka, 1892-től a theológián tanítja a szimbólika theológiát és 1897 júniusáig a pedagógiát, melyet az 1897 óta az impérium változásáig fennállott kapcsolat folytán ezután az egyetemen tanultak. 1909-ben a főhatóság áthelyezi rendes theológiai tanárnak az újszövetségi történelmi és exegetikai tanszékre. A gimnáziumban görögöt és latint tanított.

A Keresztény Magvetőnek 1886 óta egyik főmunkatársa volt, 1911-től társszerkesztője e sorok írójával. Irodalmi munkássága nem nagy. De az újszövetségi tudomány körébe eső, megjelent tanulmányai egy rendszeresen és logikusan gondolkozó, a szakirodalomban kitűnően jártas főre mutatnak. Ennek magyarázatául ideírom utolsó mondatát, mellyel életrajzi adatait 1898 jul. 7-én zárja: „Ha sikerül önmagamát mindig többnek tartanom, mint mások előtt feltüntetnem, ez oly eredmény lesz, melynél nagyobbra nem törekedem ez életben.”⁶³

91. *Sárdi Sámuel*. Latin—német szakos végzett tanárjelölt. Tanította mint óraadó tanár 1895-től 1896-ig szaktárgyait és 1896/97-ben mint helyettes tanár. 1897 aug. 2-án, életének 26-ik évében, három évi tanári működése után, tüdővészben meghalt. Augusztus 3-án temették a Fekete Pál-féle sírkertbe.

92. *Pálfi Márton*. Született 1873 november 11-én Várfalván. Iskolája tréfás módon kezdődött, amint ő maga beszéli életrajzi feljegyzéseiben. Édes apja Tordára készült május elején meglátogatni az ottani polgári iskola melletti elemi iskolában tanuló fiát. Felkérezkedett a szekérre ő is. Este nélküle ment haza a szekér. Apja szándékosan ott felejtette. Ott húzta ki az iskolai évet, bátyjával egy karikás ágyban hálva. Senki sem matrikulálta, senki sem kérdezte, ki s mi ő, mit keres ott. Év végére beiratlanul megtanult olvasni. A következő évben már rendszeresen beírt első elemista. Itt végezte a polgári iskola öt osztályát. Hálásan emeli ki, hogy a polgári iskola mindent jobban és alaposabban tanított, még a latint is, mely az egyházzal kötött szerződésnél fogva foglalt helyet e tantervben, mint a gimnázium. A VI. osztályba Kolozsvárra jött és itt tett érettségét 1892-ben. Ezután önkéntes volt Bécsben, 1893 őszén

⁶³ Művei jegyzékét l. a kollégium Értesítőjének évfolyamaiban.

a kolozsvári egyetemen íratkozott be a magyar—latin—német szakra. Legnagyobb kedvvel a nyelvészeti előadásokat hallgatta Erdélyi Lajossal kettesben — Bálint Gábortól. 1897 szeptemberében helyettes tanár lett a korán elhalt Sárdi Sámuel helyébe. 1899-ben tanári oklevelet szerzett s 1900 szeptemberében miniszteri kinevezéssel rendes tanárrá lett. A nagy háborúig könyvtárnok is volt. 1904 és 1905 nyarán Finnországban tett tanulmányútat. A világháborúba mint népfelkelő hadnagy vonult be és előbb a vasútbiztosításnál, később az ujoncok kiképzésénél szolgált, végül a szurduki szorosnál teljesített határőrszolgálatot. 1916 tavaszán betegség miatt szabadságolták s azóta megszakítás nélkül működik. Az imperiumváltás után résztvett a Craiovában rendezett román—francia nyelvi nyári tanfolyamon s szükségből évekig tanított román és franciát. Két évig az egyház román fordítója s egy évig az unitárius és ref. teológián a román nyelv kisegítő tanára. Értékes irodalmi munkásságot fejtett ki. Fordított finnől, utóbbi években a teljes Janus Pannoniust. Munkái jegyzékét 1911-ig a Ker. Magvető tartalomjegyzéke és a kollégium értesítőjének évfolyamai tartalmazzák.

Egyházunk szempontjából legértékesebb és maradandóbb az a munkássága, melyet énekeskönyvünk utolsó kiadása alkalmával kifejtett. Régi énekeket a mai hitelvek szempontjából javított, átdolgozott s maga is egy néhány igen szép és hangulatos éneket írt.

93. *Hidegh Mihály*. 1865 szept. 19-én született Kiskúnfélegyházán r. kath. szülőktől. Iskoláit szülővárosában kezdte, Szegeden folytatta. A VI. osztály elvégzése után a kegyes tanítórendbe vették fel, 1884 augusztusában beöltöztvén, a váci ujoncnöveldében volt novicius. A szerzetesi egyszerű fogadalm letétele után Kecskeméten tanult s itt tette le az érettségi vizsgálatot. Nyitrán tanult teológiát s a szerzetesi ünnepélyes fogadalm letétele után 1889-ben pappá avatták. Ezután a kolozsvári egyetemre jött s 1894-ben tanári oklevelet szerzett a mennyiségtan-természettanból. Tanár volt Selmecebányán, Debrecenben, Podolinban, Sátoraljauhelyen, Veszprémben. 1899 augusztus 29-én kilépett a rendből s a kollégiumnál ideiglenes helyettes, egy év múlva ideiglenes rendes tanárnak alkalmaztatott. 1900 november 8-án meggyőződésből az unitárius vallásra tért. 1901 szeptember 17-én a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendes tanárnak nevezte ki Boros Sándor helyére. 1902-ben megnősült. 1930 október 1-ig működött, amikor nyugalomba bocsátott.

94. *Dr. Kiss Ernő*. Makón született 1868 július 27-én iparos szülőktől. Iskoláit a makói ref. algimnáziumban kezdte,

Temesvárt folytatta. 1885-ben a kegyes tanítórendbe lépett s Vácon volt novicius. Kecskeméten végezte a VII—VIII. osztályt s tett érettségét. Nyitrán végezte a theológiát. 1890-ben a budapesti egyetemen beiratkozott a magyar irodalmi és klasszika-filológiai szakra. 1894-ben tanári diplomát szerzett, miután 1892-ben már bölcsészetdoktor lett. Tanárkodott Budapesten, Vácon, Nagykanizsán, Kolozsvárt. 1901 szeptember 17-én kollégiumunkba ideiglenes rendes tanárnak nevezte ki a miniszter, miután a kegyesrendből kilépett.

1894-ben hosszabb utazást tett Olaszországban. 1895-ben és 1898-ban több időt töltött Velencében, beutazta Tirolt s Magyarország legnagyobb részét. 1929 január 1-jétől nyugalomba ment, Magyarországra költözött s 1931 november 7-én Alagon meghalt.

Kiváló képességekkel, alapos ismeretekkel megáldott tanár, aki fejlett, helyesen kialakított módszerrel tanította tárgyait. Maga is folytonosan tanult s különösen nagy olvasottsága volt az olasz irodalomban. Gyorsan és könnyen írt s fejlett stílusban formásan mondta el s szedte írásba gondolatait. Irodalmi munkásságával értékes művekkel gyarapította az irodalmat. Önálló művei jelentek meg Dávid Ferencről, Szemere Bertalanról, Mikszáth Kálmánról. Bölöni Farkas Sándorról alapos tanulmányt írt. Olaszból fordította Occoni irodalomtörténetét és Croce esztétikáját. Több tankönyve is jelent meg. Az Erdélyi Irodalmi Társaságnak több éven át titkára volt. Irodalmi műveinek teljes jegyzéke összeállítható a kollégium Értesítőjének évfolyamaiból.

Világos fő, alapos esztétikai ismeretekkel és helyes érzéssel. De egy dolog hiányzott nála: nem tudott közelférközni a tanuló szívéhez.